

Constitutional guarantees of the principle of language in judicial cases

Alibek MEILIKOV¹, Gulsanam BAKHTIYAROVA²

Academic Lyceum at Tashkent State University of Law

ARTICLE INFO

Article history:

Received September 2022

Received in revised form

25 October 2022

Accepted 20 November 2022

Available online

25 December 2022

Keywords:

state language,
nation,
tribe,
language,
mother tongue,
3rd Renaissance,
human rights,
Uzbek literary tongue,
Uzbek national legal
language,
basic rights and freedoms of
citizens,
awareness of national
identity,
one nation,
several languages.

ABSTRACT

In the article, the role of the Uzbek language as a mother tongue in the country, rules regarding the official state language and language of international documents, nation, language concepts, and their essence, main characters of the state language, the increase of the status of the Uzbek language as a state language, issues related to the development of the Uzbek language and policy were scientifically analyzed and appropriate proposals were put forward in this regard.

2181-1415/© 2022 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol3-iss11/S-pp53-59>

This is an open-access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Sudlov ishlari yuritiladigan til tamoyilining konstitutsiyaviy kafolatlari

ANNOTATSIYA

Kalit so'zlar:

Davlat tili,
millat,
elat,
til,

Maqolada ona tilimiz – o'zbek tilining Davlat tili sifatida mamlakatimiz hayotida tutgan o'rni, normativ-huquqiy hujjatlar va xalqaro hujjatlarda keltirilgan rasmiy davlat tili va til prinsipiga oid qoidalar, millat, til tushunchalari va ularning

¹ Lecturer, Academic Lyceum at Tashkent State University of Law.

² Student, Academic Lyceum at Tashkent State University of Law.

ona tili,
Uchinchi Renessans,
inson huquqlari,
o'zbek adabiy tili,
o'zbek milliy yuridik tili,
fuqarolarning asosiy huquq
va erkinliklari,
milliy o'zlikni anglash,
bir millat bir necha til.

mohiyati, Davlat tilining asosiy belgilari, o'zbek tilining davlat
tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish, o'zbek tili va
til siyosatini rivojlantirishga oid masalalar ilmiy tahlil qilingan
hamda bu borada tegishli takliflar ilgari surilgan.

Конституционные гарантии принципа языка в судебных делах

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

государственный язык,
нация,
племя,
язык,
родной язык,
3-е Возрождение,
права человека,
узбекский литературный
язык,
узбекский национальный
юридический язык,
основные права и свободы
граждан,
осознание национальной
идентичности,
один народ,
несколько языков.

В статье были научно проанализированы роль
узбекского языка как родного в стране, правила
относительно государственного языка и языка
международных документов, нация, языковые понятия и
их сущность, основные символы государственного языка,
увеличение статуса узбекского языка как
государственного, вопросы, связанные с развитием
узбекского языка и политики и внесены в связи с этим
соответствующие предложения.

Mamlakatimizda “Yoshlar – Yangi O'zbekiston bunyodkorlari” shiori ostida “Yangi O'zbekiston – Uchinchi Renessans” g'oyasining ro'yobga chiqarilishini ta'minlash, o'zbek xalqining milliy qadriyatlarini va ma'naviy merosini asrab-avaylash, keng ommalashtirish hamda rivojlantirishga alohida e'tibor berilmoqda.

Shuni qayd etish lozimki, har qanday davlat tuzumi asosini uning tabiiy, hududiy, milliy va etnik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yaratilgan qonunlari tashkil etadi. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 2-moddasi 1-bandida “har bir inson irqi, tana rangi, jinsi, tili, dini, siyosiy va boshqa e'tiqodlaridan, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishi, mol-mulki, tabaqasi va boshqa holatidan qat'i nazar, ushbu Deklaratsiyada e'lon qilingan barcha huquq va barcha erkinliklarga ega bo'lishi zarur” [1], deb belgilangan bo'lsa, Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktning 2-moddasi 1-bandida: “Ushbu Paktda ishtirok etuvchi har bir davlat o'z hududidagi va o'z yurisdiksiyasida bo'lgan shaxslarning mazkur Paktda e'tirof etilgan huquqlarini hech bir ayirmachiliksiz, jumladan, irqi, tanasining rangi, jinsi, tili, dini, siyosiy yoki boshqa e'tiqodidan, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishi, mulkiy ahvoli, tug'ilishi yoki o'zga holatidan qat'i nazar, hurmat qilish va ta'minlash majburiyatini oladi” [1], – deb mustahkamlab qo'yilgan.

Ko'rinib turibdiki, har ikkala xalqaro hujjatda, millatidan qat'i nazar, fuqarolarning teng huquqli belgilanganligi, shu bilan birga, bu huquq va erkinliklarni hurmat qilish va ta'minlash majburiyati bevosita davlatning o'ziga yuklatilgan. O'zbekiston Respublikasi

Konstitutsiyasi va xalqaro huquqning umume'tirof etilgan normalarida inson va fuqarolarning asosiy huquq va erkinliklariga hech qanday cheklashlarsiz amal qilish nazarda tutiladi.

Davlatimiz, millatimiz tarixida muhrlangan 30 ta moddadan iborat muhim normativ-huquqiy hujjat "O'zbekiston Respublikasining Davlat tili to'g'risida"gi Qonuni 1989-yil 21-oktabrda qabul qilinib, mazkur Qonunning 1-moddasida O'zbekiston Respublikasining Davlat tili – o'zbek tili ekanligi mustahkamlab qo'yildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev: "Bugungi kunda biz yangi O'zbekistonni, yangi Renessans poydevorini barpo etishdek ezgu maqsadlarimizga erishishda, hech shubhasiz, ona tilimizning hayotbaxsh qudratiga tayanamiz. Chunki, necha asrlar osha ajdodlarimizdan bizga bezavol o'tib kelayotgan ona tilimizning ravnaqi va istiqboli haqida qayg'urish – bu millatning o'zligini anglashi, uning ma'naviy kamolotini yuksaltirish uchun kurash demakdir. Davlat tilining obro'-e'tibori – butun xalq, butun jamiyatning obro'-e'tiboridir" [2], – deb ta'kidlagan edi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrda "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-son Farmoni qabul qilinib, mazkur Farmon bilan mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida Davlat tili imkoniyatlaridan to'liq va to'g'ri foydalanishga erishish, ta'lim tashkilotlarida Davlat tilini o'qitish tizimini yanada takomillashtirish, uning ilm-fan tili sifatidagi nufuzini oshirish, Davlat tilining sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish, Davlat tilining xalqaro miqyosdagi o'rni va nufuzini oshirish, bu borada xorijiy hamkorlik aloqalarini rivojlantirish, mamlakatimizda istiqomat qiladigan barcha millat va elatlar tillarini rivojlantirish maqsadida keng va teng imkoniyatlar hamda ularga Davlat tilini o'rganish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish kabi muhim vazifalar belgilab berildi.

Bugungi kunda mamlakatimizda 130 dan ortiq millat va elat vakillari istiqomat qilmoqda. Ularning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida, konstitutsiyaviy normalarga muvofiq qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarda o'z aksini topgan.

Statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston doimiy aholisi tarkibida o'zbeklar, tojiklar, qozoqlar, qoraqalpoqlar va ruslar eng yirik etnik guruhlar hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi doimiy aholisining etnik tarkibi, jami aholi soniga nisbatan % hisobida o'zbeklar 84,4%, qoraqalpoqlar 2,2%, ruslar 2,1%, qozoqlar 2,4%, tojiklar 4,9% va boshqa millat vakillari 4,1% [3]ni tashkil qiladi.

Q. Rafiqovning ta'kidlashicha, Vatan millat idroki bilan mavjuddir. Yanayam soddaroq aytsak, millat Vatanning ustunidir. Til millatning joni, tomirida oqayotgan qonidir. Usiz hech bir millat barkamol emas. Ma'rifatparvar bobomiz Alixonto'ra Sog'unii: "...qaysi bir millatning ona tili o'z hojatini o'tayolmay, boshqa yot tillar oldida mag'lubiyatga uchrab tiz bukar ekan, unday millat ko'p uzoqlamay insoniy tuyg'ularidan ajragan holda hayot daftari ustiga inqiroz qalami chekilishi shubhasizdir. Unday millatlar yolg'izgina Vatanlaridan emas, balki butun borlig'i bilan tarix yuzidan yo'qolishga majbur bo'ladi" [4], – deganida ona tiliga, uning jozibasiga alohida e'tibor berganligini ko'ramiz. O'zbek milliy yuridik tili o'zbek adabiy tilining tarkibiy qismi sifatida millatni, uning tarixiy taraqqiyotini, ma'naviy-huquqiy qadriyatlarini ifoda etadi [5].

Millatning o'zaro aloqa vositasi milliy til orqali amalga oshiriladi. Har bir millat o'z tiliga ega. Ammo bir millat bir necha tilga ega bo'lishi mumkin bo'lganidek (masalan, belgiyaliklar – bir millat, lekin fransuz va vallon tillarida so'zlashadi, shveytsariyaliklar

ham yagona millat, lekin nemis, fransuz, italyan va retoroman milliy tillarida so'zlashadilar), bir necha millatlar bir milliy tildan foydalanishlari ham mumkin (xususan, AQSH, Angliya, Avstraliya va boshqa inglizcha so'zlashuvchi mamlakatlarda ingliz milliy tilining turli variantlari qo'llanadi) [6]. Ushbu ma'lumotlarni tahlil qilish asosida aytish mumkinki, bizning millatimiz – o'zbek, milliy tilimiz esa o'zbek tilidir.

Respublikamiz hududida azaldan ko'plab millat va elat vakillari bahamjihat istiqomat qilib kelgan. Ularning milliy manfaatlari turli sohalarda, shu bilan birga, jinoyat ishini yuritish jarayonida ham har doim e'tiborda bo'lgan. Jinoiy odil sudlov faoliyatida ham til prinsipi qoidalari muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bu prinsip ikki millat vakillarining huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan.

Millat – uzoq davom etgan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va etno-madaniy jarayonda, aniq hududiy doirada, til va o'zlikni anglash birligi asosida shakllangan xalq etnik yuksak cho'qqisi, o'ziga xos madaniyat, ong va mentalitet zaminida tarkib topgan ijtimoiy birlik shakli [6].

Millat – til, ma'naviyat, milliy o'zlikni anglash, ruhiyat, urf-odatlar, an'analar va qadriyatlar umumiyliги asosida muayyan hududda yashovchi ijtimoiy aloqalar bilan bog'langan mustaqil subyekt sifatida o'ziga xos moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratuvchi kishilarning etnik birligidir. Millatning abadiyligi, uning barqarorligini ta'minlashning asosiy omil, uning ichki ma'naviy-ruhiy salohiyatidir. Mutaxassislarining fikricha, yer yuzida uch mingga yaqin millat mavjud bo'lib, insoniyatning o'rta hisob bilan 96 % ini birlashtiradi. Aholining qolgan 4% elat va qabilalardir. Har bir millat nufuzi bir necha o'n mingdan bir necha yuz milliongacha boradi. Millatlar beshta yirik guruhga bo'linadi: a) buyuk millatlar: xitoyliklar (aholi soni 1 milliard 250 milliondan ortiq), hindlar, amerikaliklar, ruslar, yaponlar (har biri 100 milliondan 200–300 milliongacha aholiga ega); b) katta millatlar (50 milliondan 100 milliongacha) – inglizlar, fransuzlar, ispanlar, olmonlar, turklar va b.; v) yirik millatlar (10 milliondan 50 milliongacha) – o'zbeklar, portugallar, polyaklar, efioplar va b.; g) o'rta millatlar (1 milliondan 10 milliongacha); d) kichik millatlar (bir necha 10 mingdan 1 milliongacha). Jahondagi 27 ta millat yer yuzi aholisining qariyb 75 % ini tashkil qiladi [7].

Millat (arabcha “millat” – xalq) – kishilarning yagona tilda so'zlashishi, yaxlit hududda istiqomat qilishi, mushtarak iqtisodiy hayot kechirishi, umumiy madaniyat va ruhiyatga ega bo'lishi asosida tarixan tashkil topgan barqaror birligi [8].

Millatning har bir avlodi milliy an'analarni o'tmishdan kelajakka yetkazib beruvchi insonlar ruhida tarbiyalanishi kerak. Millatning tanazzuli milliy an'analarning ham tanazzulidir [8].

SH. Ko'chimov: “...til huquqiy tushunchalarning yashash shaklidir. Til – barcha huquqiy tushunchalarni anglash, tushunish, idrok etish, o'qitish, o'rganish, tushuntirish, sharhlash, joriy etish, ijro etish, yozma bayon etishda ham asosiy vosita” [9], – deb ta'kidlab o'tadi. Lug'atlarda esa til turlicha ta'riflanadi.

Til – insonlar orasidagi aloqa vositasi, ijtimoiy hodisa; jamiyat a'zolarining fikr ifodalashi va o'zaro fikr almashishi uchun xizmat qiladigan vosita hisoblanadi [7]. Tilning og'zaki va yozma nutq sifatida shakllanishi insonlarning ham jisman, ham ijtimoiy jihatdan taraqqiy etishini ta'minladi. Tildagi so'z boyliklarining ortib borishi bilan til tobora takomillashib boradi.

Yuqorida, til xususida keltirilgan ta'riflarni tahlil qilib, til aloqa vositasi, nutq sifatida, shubhasiz, inson ongining mahsulidir, desak xato qilmagan bo'lamiz.

Davlat tili tegishli davlatdagi umumiy rasmiy tildir.

Davlat tili odatda uch yo'l bilan belgilanadi: a) tarixiy an'ana asosida – ushbu davlat hududida istiqomat qiluvchi barcha xalqlar mavjud tillaridan birini umumiy til deb tan oladilar; bunday til, ko'pincha, shu davlatdagi eng yirik yoki hukmron millatning tili hisoblanadi; b) hukumat, prezident, parlament yoki rahbar organlar tomonidan davlatning rasmiy tili deb e'lon qilish asosida – xalqaro yoki jahon tillaridan biri hisoblanib, davlat organlarida, hukumat idoralarida va rasmiy tashkilotlarda, ko'rsatmaga binoan, yozishmalar faqat shu tilda qabul qilinadi yoki jo'natiladi, barcha rasmiy uchrashuvlar, anjumanlar ana shu rasmiy tilda o'tkaziladi; v) davlatning qonun chiqaruvchi organi tomonidan yoki mamlakat Prezidenti tomonidan jamiyat hayotining barcha sohalarida qo'llanilishi kerak deb e'lon qilish asosida [8].

Davlat tili – muayyan mamlakatda qonun chiqarish, ijroiya va sud hokimiyatlarida ish yuritish uchun rasmiy belgilangan til [10].

Davlat tili quyidagi belgilarning mavjudligi bilan boshqa tillardan ajralib turadi:

- davlat aholisining ko'p qismi uchun ona tili hisoblanadi. Shu bois bu davlatda ko'proq qo'llaniladi;

- butun mamlakat hududida rasmiy muloqot doiralarida, ijtimoiy va madaniy sohalarda xizmat qiladi;

- mamlakat hududlarida birlashtiruvchi rolni bajaradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 115-moddasida sud ishlari olib borilayotgan tilni bilmaydigan sudqa qatnashuvchi shaxslarning tarjimon orqali ish materiallari bilan to'la tanishish va sud ishlarida ishtirok etish huquqi hamda sudqa ona tilida so'zlash huquqi ta'minlanadi, degan qoida mustahkamlangan. O'zbekiston Respublikasi "Davlat tili haqida"gi Qonunining 11-moddasi birinchi qismida esa sudlov ishlarini yuritish davlat tilida yoki o'sha joydagi ko'pchilik aholi tilida olib borilishi, ishda ishtirok etayotgan, sud ishlari yuritilayotgan tilni bilmaydigan shaxslarga tarjimon orqali ishga oid materiallar bilan tanishish, sud jarayonida ishtirok etish huquqi hamda sudqa ona tilida so'zlash huquqi ta'minlanishi nazarda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksida jinoyat ishlarini yuritish o'zbek tilida, qoraqalpoq tilida hamda muayyan joydagi ko'pchilik aholi so'zlashadigan tillarda olib borilishi ta'kidlangan. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonunida, bir tomondan jinoyat ishlarini yuritishda o'zbek tilidan foydalanishning majburiyligi belgilansa, ikkinchi tomondan esa qoraqalpoq tilidan yoki muayyan joydagi ko'pchilik aholi so'zlashadigan tildan foydalanish huquqini amalga oshirishda to'sqinlikka yo'l qo'ymaslik nazarda tutiladi. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonunida ham, O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksida ham qaysi hollarda O'zbekiston Respublikasining Davlat tili, ya'ni o'zbek tili, qaysi hollarda qoraqalpoq tili yoki muayyan joydagi ko'pchilik aholi so'zlashadigan til qo'llanishi kerakligi belgilanmagan. Agar O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 4-moddasining ikkinchi qismi va 115-moddasi talablaridan kelib chiqsak, qoraqalpoq tili, muayyan joydagi ko'pchilik aholi so'zlashadigan til O'zbekiston Respublikasining Davlat tili, ya'ni o'zbek tili bilan bir qatorda qo'llanilishi mumkin. Ammo shunday muammo paydo bo'ladiki, jinoyat ishlari yuritilayotgan tilning ustunligi masalasi kim tomonidan hal qilinishi to'g'risida hech qaysi qonunda ko'rsatilmagan.

Jinoyat ishlari yuritiladigan til haqidagi qoida MDH davlatlari Jinoyat-protsessual kodekslarida quyidagicha belgilangan: Masalan, jinoyat ishlarini yuritish Moldova, Armaniston respublikalari Jinoyat-protsessual kodekslarida faqat davlat tilida, Tojikiston,

Azerbayjan, Ukraina respublikalari Jinoyat-protsessual kodekslarida davlat tilida yoki tegishli hududda ko'pchilik aholi so'zlashadigan tilda, Qirg'iziston, Belarus respublikalari Jinoyat-protsessual kodekslarida davlat tilida yoki rus tilida yuritilishi mustahkamlangan.

Shuni ta'kidlash lozimki, jinoyat ishlari yuritiladigan til prinsipi davlatimiz mustaqilligi, fuqarolarning teng huquqligi kafolatidir. Jinoyat ishlari yuritiladigan til prinsipi himoya huquqi barcha fuqarolarning, millatidan hamda jinoyat ishlari yuritiladigan tilni bilish-bilmasligidan qat'i nazar, qonun va sud oldida tengligini kafolatlaydi.

Jinoyat ishlari yuritiladigan til prinsipini amalga oshirish ikki umumlashgan ma'noga ega. Jinoyat ishlarini yuritish qonunda belgilangan tilda amalga oshirilishi jinoyat ishlarini yuritishda bir xillikni ta'minlaydi. Ikkinchi tomondan, jinoyat ishlari yuritiladigan til prinsipi g'oyalarini amalga oshirish protsessning jinoyat ishlari yuritiladigan tilni bilmaydigan yoki yetarli darajada tushunmaydigan ishtirokchilarining ish holatlarini tushunishlarini ta'minlagan holda ular manfaatlarining, jinoyat ishlarini yuritishning barcha boshqa ishtirokchilari huquq va manfaatlarining kafolati bo'lib xizmat qiladi. Mazkur prinsipning buzilishi, shubhasiz, sud qarorining bekor qilinishi yoki o'zgartirilishiga asos bo'ladi.

Tilning ona tili ekanligini aniqlash subyektiv xususiyatga ega. Ona tili deganda nimani tushunish kerakligi qonun darajasida belgilanmagan. Bu faktni aniqlash jinoyat ishi yuritiladigan tilni bilmaydigan yoki yetarli darajada tushunmaydigan protsess ishtirokchisining ixtiyoriga bog'liq bo'ladi. Mazkur masalani hal etishning obyektiv mezonlari yo'qligi ona tili masalasini aniqlashda ma'lum qiyinchiliklarga olib keladi. Ona tilidan foydalanish to'g'risidagi masalani hal qilishda ish yuritiladigan tilni bilish (bilmaslik) faktini e'tiborga olmaslik qonun buzilishi holatlariga olib keladi. Jinoyat ishlari yuritiladigan tildan tashqari boshqa tilni biladigan har qanday protsess ishtirokchisi bu til uning ona tili ekani, shuningdek, o'zining bu tildan foydalanish huquqi to'g'risida ma'lum qilishi va tarjimon xizmatidan foydalanish huquqini ta'minlashlarini talab qilishi mumkin.

Surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sudyaning jinoyat ishlarini yuritish bosqichida tilni bilmaydigan yoki yetarli darajada tushunmaydigan protsess ishtirokchisiga ona tilidan yoki o'zi biladigan boshqa tildan va tarjimon xizmatidan foydalanish, ish bo'yicha zarur hujjatlar bilan u biladigan tilga tarjima qilingan holda tanishish imkonini yaratish majburiyati jinoyat ishlari yurituvini amalga oshiruvchi organlar va jinoyat protsessining boshqa ishtirokchilari o'rtasida vujudga keladigan huquqiy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatini tashkil etadi. Bu, o'z navbatida, jinoyat ishlari yuritiladigan tilni bilmaydigan yoki yetarli darajada tushunmaydigan protsess ishtirokchilarining huquqlarini ro'yobga chiqarishning zaruriy sharti va til prinsipini amalga oshirishning kafolatlaridan biri hisoblanadi. Shubhasiz, fuqarolarga berilgan protsessual huquqlardan aniq va belgilangan tartibda foydalanish imkoniyati yaratilishi lozim.

Shunday qilib, jinoyat ishlari yuritiladigan til prinsipini amalga oshirish jinoyat protsessining boshqa prinsiplari bilan bir qatorda, jinoyat ishlarini yuritish bosqichida haqiqatni aniqlashning yuridik kafolatlaridan biridir. Haqiqatning aniqlanishi esa, o'z navbatida, fuqarolarning huquqlari hamda qonuniy manfaatlarini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Inson huquqlari bo'yicha xalqaro shartnomalar / Mas'ul muharrir A. Saidov. – Toshkent: Adolat, 2004. – B. 31, 37.
2. <https://uza.uz/uz/posts/zbekiston-khal-iga-bayram-tabrigi-21-10-2020>.
3. <https://www.gazeta.uz/uz/2021/08/19/population/>.
4. Mening Prezidentim! [Matn]: publitsistika / Q. Rafiqov. – Toshkent: "Akademnashr", 2021. – B. 97–98.
5. Ko'chimov Sh. Qonun ijodkorligida so'z o'rni // Hayot va qonun. – Toshkent, 2001. – №1. – B. 17.
6. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 5-jild / Tahrir hay'ati: M. Aminov, T. Daminov, T. Dolimov va boshq. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – B. 659, 666.
7. Falsafa: Qomusiy lug'at / Tuzuvchi va mas'ul muharrir Q. Nazarov. – Toshkent: Sharq, 2004. – B. 99, 261.
8. Mustaqillik: Izohli ilmiy-ommabop lug'at / Mualliflar: M. Abdullayev, M. Abdullayeva, G. Abdurazzoqova va boshq.; A. Jalolov va Q. Xonazarovning umumiy tahririda. – Toshkent: Sharq, 1998. – B. 47, 120, 125.
9. Ko'chimov Sh. Ona tilimiz mavqei // Huquq va burch. – Toshkent, 2009. – № 10. – B. 18.
10. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 3-jild / Tahrir hay'ati: M. Aminov, B. Ahmedov va boshq. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2003. – B. 165.